

بررسی اثربخشی مراکز آموزش از راه دور شهر بندرعباس در سال ۱۳۹۰

دکتر علی اکبر شیخی فینی*

دکتر حسین زینلی پور**

ندا عقیلی ساحلی***

تاریخ دریافت: ۹۱/۱۱/۸

تاریخ پذیرش: ۹۲/۳/۱۷

چکیده

این پژوهش با هدف بررسی اثربخشی مراکز آموزش از راه دور از دیدگاه مدیران و مسئولان این مراکز در شهر بندرعباس در سال ۱۳۹۰ انجام گرفت. اثربخشی فعالیت‌های آموزشی بر اساس مصوبات مؤسسه دستیابی به اهداف آموزش از راه دور مانند: دستیابی به هدف‌های تقویت توان و بنیة علمی دانش‌آموزان، ایجاد زمینه برای غنی‌سازی اطلاعات علمی دانش‌آموزان، تسهیل ارتباط علمی پژوهشی، جلوگیری از ترک تحصیل فراگیران، الگویی برای جامعیت بخشی به نظام آموزش و پرورش، تثبیت آموزش علمی و بومی و

ini2013@yahoo.com

hzainalipour@yahoo.com

ghilisahli@gmail.com

* استادیار تحقیقات آموزشی دانشگاه هرمزگان

** استادیار دانشگاه هرمزگان تحقیقات آموزشی

*** کارشناس ارشد تحقیقات آموزشی دانشگاه هرمزگان

ترویج فرهنگ صحیح استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات تعریف شده است. پرسشنامه این پژوهش شامل ۸۲ سؤال است که بر مبنای ۸ سؤال اصلی تحقیق دسته‌بندی شده است. جامعه آماری شامل تمام مدیران مراکز آموزش از راه دور شهر بندرعباس بوده و نمونه آماری مدیران نیز به علت محدود بودن، برابر با جامعه آماری ۳۰ نفر بوده است. از این رو، برای تجزیه و تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده از آمار توصیفی (درصد، میانگین و انحراف استاندارد) استفاده شده است. تحقیق نشان می‌دهد که میزان دستیابی به اهداف در اجرای بخشی از برنامه‌های مصوب مؤسسه با توجه به عدم آشنایی کامل عوامل اجرایی، با نقص‌هایی همراه بوده است که نظارت، کنترل و فرهنگ‌سازی در این زمینه می‌تواند به رفع نقص‌ها کمک کند. همچنین نامناسب بودن زیرساخت‌های فناوری اطلاعات و ارتباطات در کشور، به عنوان عاملی اساسی در کاهش اثربخشی این مراکز به‌شمار می‌آید.

واژه‌های کلیدی: آموزش از راه دور، اثربخشی، اثربخشی، فرصت

تحصیلی، آموزش خودمدار

مقدمه

در جهان امروز به دلیل پیچیدگی‌های بیش از پیش حیات اجتماعی، آدمی در تمام دوره زندگی خود نیازمند آموزش است. سازگار شدن با محیط اجتماعی، اشتغال، زندگی خانوادگی و حتی گذرانیدن اوقات فراغت و بسیاری از زمینه‌های دیگر نیازمند آموزش مداوم است. در دنیای کنونی نهاد خانواده بخش بزرگی از وظایف تربیتی خود را به سازمان‌ها و مؤسساتی واگذار کرده است که به‌طور رسمی و در مقاطع معین و با شرایطی مشخص، به آموزش و پرورش کودکان و نوجوانان اقدام می‌کنند و یکی پس از دیگری وظایف خود را به مقاطع بالاتر واگذار می‌نمایند. هر چند اهمیت این مؤسسات انکارناپذیر

است، اما به نظر می‌رسد که آنها با شیوه‌ای که به آموزش چهره‌به‌چهره معروف شده است، قادر به آموزش در تمام دوره زندگی نیستند.

پیش‌تر تصور می‌شد که با اختصاص دوره‌ای کوتاه از زندگی به آموزش می‌توان نیازهای طول دوران زندگی را از این حیث تأمین کرد، اما امروز ادعا می‌شود که کودکان، مدرسه و دانشگاه به تنهایی و با شیوه سنتی قادر به تضمین آموزش برای همه عمر نیستند. از این رو، بشر جستجوگر از یکسو خود تحول می‌آفریند و از سوی دیگر تلاش می‌کند تا با این تحولات و دگرگونی‌ها همراه شود و در این راه از همه ابزارها و وسایل ممکن کمک می‌گیرد. در این راستا و براساس نیازهای کنونی، صاحب‌نظران اجتماعی، متخصصان تعلیم و تربیت و کارشناسان آموزش شیوه‌های نوینی را برای آموزش افراد و جامعه و فراگیرشدن آموزش طراحی کرده‌اند که یکی از این شیوه‌ها آموزش از راه دور است. بدیهی است که این نظام آموزشی با توجه به نوپا بودن، باید مورد بررسی همه‌جانبه قرار گیرد تا نقاط قوت و ضعف آن مشخص گردد و در رفع کاستی‌های آن اقدام گردد.

بیان مسئله و ضرورت تحقیق

امروزه نیروی انسانی، مهمترین منبع فعالیت‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی کشورها محسوب می‌شود. بر این اساس، آموزش و سرمایه‌گذاری برای تأمین نیروی انسانی متخصص، در صدر فهرست برنامه‌ریزی کشورها قرار دارد. با صنعتی‌تر شدن جوامع و پیشرفت روزافزون علم و تکنولوژی و نیازهای رایج آموزشی در بکارگیری فناوری اطلاعات و ارتباطات از یکسو و نیازهای توسعه یافته آموزشی مانند توسعه آموزش‌ها برای بازماندگان از تحصیل به‌ویژه

دختران و بزرگسالان و حرفه‌آموزی و نظایر آن، نظام آموزش از راه دور به‌عنوان عامل تغییر در درون سیستم تعلیم و تربیت طراحی و اجرا شده است. نظام آموزش از راه دور در آموزش و پرورش، نخست با هدف افزایش پوشش تحصیلی و از آن پس با هدف گشودن راهی برای کیفیت‌بخشی و تحول‌آفرینی در محتوا و روش‌های آموزشی در سال ۱۳۸۳ آغاز به‌کار کرد (الحسینی، ۱۳۸۴: ۱۴). با وجود هیجان، امکانات و جاذبه‌هایی که استفاده از این نظام آموزشی به‌همراه دارد، بکارگیری آن بدون تجزیه و تحلیل این که آیا دوره‌های برگزار شده این آموزش‌ها اثر بخش بوده‌اند یا خیر، ممکن است باعث شکست این دوره‌ها گردد.

بنابراین پیش از این که به فکر چگونگی گسترش مراکز آموزش از راه دور باشیم، باید مزایا و معایب آن را مورد مطالعه قرار داده، نسبت به رفع معایب آن اقدام کنیم. با توجه به این که اهداف و خط‌مشی‌های آموزش از راه دور را مؤسسه تدوین و ارائه کرده است، بنابراین لزوم دستیابی به این اهداف و اندازه‌گیری میزان موفقیت برنامه‌های آموزش از راه دور در جهت تحقق یافتن آن بسیار ضروری است. اهداف این نظام آموزشی عبارتند از:

○ تقویت توان و بنیه علمی دانش‌آموزان داخل کشور از طریق سایت مکمل آموزشی و برای بازماندگان از تحصیل واجد شرایط و ارائه مدرک تحصیلی.

○ ایجاد زمینه برای غنی‌سازی اطلاعات علمی دانش‌آموزان از طریق منابع اطلاعاتی گسترده جهانی.

○ تسهیل ارتباطات علمی و پژوهشی (دانش‌آموز- معلم) و (دانش‌آموز- دانش‌آموز).

○ برون‌سپاری اجرای آموزش با حفظ عنصر جوابگویی در زمینه‌های ایجاد مراکز مجری، زیرساخت‌ها و سخت‌افزارها، نرم‌افزارها و تولید محتوا.

○ جلوگیری از ترک تحصیل فراگیران و جذب و ترغیب بازماندگان از تحصیل.

○ الگویی برای جامعیت بخشی به نظام آموزش و پرورش.

○ تثبیت نوعی نظام آموزشی علمی و بومی برای دستیابی به الگوی مناسب با شرایط مخاطبین بازمانده از تحصیل.

○ ترویج فرهنگ صحیح استفاده از فن آوری اطلاعات و ارتباطات.

به منظور تحقق این اهداف، به استناد ماده ۳ اساسنامه مصوب ۱۳۷۵/۹/۶ شورای عالی انقلاب فرهنگی، شورای مؤسسه آموزش از راه دور در دومین جلسه در تاریخ ۸۲/۷/۲۹ خط مشی مؤسسه را به شرح زیر تصویب نمود.

○ ارائه آموزش از راه دور با بهره گیری از روش های متنوع و مناسب با استفاده از فناوری های روز (انعطاف در ارائه روش های آموزشی و اجرای آن).

○ اجرای تمام یا بخشی از برنامه های تحصیلی و درسی مصوب وزارت آموزش و پرورش.

○ عدم محدودیت سنی، جنسی و جغرافیایی در آموزش های از راه دور و اهتمام به آموزش ایرانیان داخل و خارج از کشور.

○ آموزش از راه دور دومین فرصت رسمی نظام آموزشی برای جبران فرصت تحصیلی از دست رفته.

○ ترویج فرهنگ اسلامی و ملی در برنامه های آموزشی مؤسسه آموزش از راه دور.

○ اهتمام به آموزش های ادبیات قومی و زبان های خارجی.

○ تأکید مؤسسه بر ترویج فرهنگ استفاده صحیح از فناوری اطلاعات و ارتباطات.

○ امکان ارائه خدمات آموزشی مؤسسه با بهره‌گیری از توان بخش غیردولتی، امکانات آموزش و پرورش و سایر نهادهای دولتی و مشارکت مردمی.
○ امکان تأمین بخشی از درآمدهای مؤسسه آموزش از راه دور از طریق تولید و فروش محصولات فرهنگی و آموزشی و مشارکت در سرمایه گذاری‌های مناسب.

با توجه به این که سنجش اثربخشی دوره‌های برگزار شده یکی از ضروری‌ترین اموری است که در هر سازمان باید انجام گیرد، در این تحقیق تلاش شده است اثربخشی دوره‌های آموزش از راه دور از نظر مدیران و مسئولان این مراکز مورد بررسی قرار گیرد.

پرسش اصلی تحقیق عبارت است از این که اثربخشی مراکز آموزش از راه دور بندرعباس در مقطع متوسطه به چه میزانی است؟ این پرسش در قالب پرسش‌های زیر صورت‌بندی و مورد بررسی قرار گرفته است.

۱. مراکز آموزش از راه دور بندرعباس در مقطع متوسطه تا چه حد در ترویج فرهنگ استفاده از ابزار نوین آموزشی و روش‌های تحصیلی پیشرفته در بین دانش‌آموزان موفق بوده‌اند؟

۲. آموزش از راه دور تا چه حد توانسته است به‌عنوان دومین فرصت رسمی نظام آموزشی در جبران فرصت‌های تحصیلی از دست‌رفته مؤثر باشد؟

۳. آیا مراکز آموزش از راه دور بندرعباس در مقطع متوسطه توانسته‌اند در تقویت توان و بنیه علمی دانش‌آموزان از طریق بکارگیری نرم‌افزارهای مکمل آموزشی مؤثر باشد؟

۴. آیا مراکز آموزش از راه دور بندرعباس در مقطع متوسطه توانسته‌اند زمینه لازم برای غنی‌سازی اطلاعات علمی دانش‌آموزان از طریق منابع اطلاعاتی گسترده جهانی را فراهم کنند؟

۵. تا چه اندازه مراکز آموزش از راه دور بندرعباس در مقطع متوسطه زمینه‌های لازم برای تسهیل ارتباط‌های علمی و پژوهشی دانش‌آموز- معلم و دانش‌آموز- دانش‌آموز را فراهم کرده‌اند؟

۶. مراکز آموزش از راه دور بندرعباس در مقطع متوسطه تا چه حد باعث ایجاد فرصت‌های جدید آموزشی برای کارکنان و شاغلین بدون مدرک و جذب و ترغیب بازماندگان از تحصیل شده‌اند؟

۷. مراکز آموزش از راه دور بندرعباس در مقطع متوسطه تا چه حد در جامعیت‌بخشی و تثبیت نوعی نظام آموزشی علمی و بومی برای دستیابی به الگوی مناسب با شرایط مخاطبین بازمانده از تحصیل موفق بوده‌اند؟

۸. مراکز آموزش از راه دور بندرعباس در مقطع متوسطه تا چه حد در تأمین زیرساخت‌ها، سخت‌افزارها، نرم‌افزارها و تولید محتوا با استفاده از توان بخش خصوصی موفق بوده‌اند؟

پیشینه تحقیق

ون و تیمونی (۲۰۰۳) در آمریکا به بررسی جایگاه و چالش‌های آموزش از راه دور پرداخته‌اند. هدف اصلی این تحقیق بررسی جایگاه آموزش از راه دور و همچنین بررسی درس‌های آموزش داده شده بوده است. این تحقیق همچنین مشکلات فنی و جامعه‌شناختی آموزش از راه دور را مدنظر قرار داده است. نتایج این تحقیق حاکی از این نکته است که یادگیری از راه دور هنوز در ابتدای رشد و گسترش است. کمبود تجربیات و نیروی انسانی ماهر، محدودیت‌های رسانه‌ای و نیز عدم پذیرش از طرف مؤسسات و کارفرمایان از نکات قابل توجه آموزش از راه دور است. شایان ذکر است که در این تحقیق تفاوت معناداری بین عملکرد تحصیلی فراگیران بین دانشگاه‌های

سنتی و از راه دور دیده نشد و انعطاف‌پذیری آموزش از راه دور برای فراگیران بزرگسال با مشغله‌های شغلی و شخصی نکته قابل توجه و درخور تحسین است.

کلینجر نیز در سال ۲۰۰۳ تحقیقی با عنوان «ارتباط بین سبک‌های یادگیری یادگیرندگان بزرگسالی که در دوره‌های آنلاین دانشگاه پیس^۱ ثبت نام نموده‌اند و موفقیت و رضایت از این یادگیری» انجام داده است. این مطالعه موردی به بررسی ارتباط سبک یادگیری بزرگسالان و موفقیت و رضایت یادگیری همزمان می‌پردازد. جامعه مورد مطالعه شامل یادگیرندگان بزرگسالی بود که در سال دوم دانشکده تحصیل می‌کردند و در دوره‌های نظری آنلاین که توسط دانشگاه پیس در طی سال تحصیلی ۲۰۰۱-۲۰۰۲ ارائه می‌گردید، ثبت‌نام کرده بودند. کلینجر نشان داد، با وجود عدم ارتباط قابل توجه میان ترجیح سبک یادگیری و موفقیت و رضایت از یادگیری آنلاین، تمایل قابل توجه و رضایت در بین تقریباً بیشتر یادگیرندگان بزرگسالی که در این تحقیق مشارکت کرده بودند، وجود داشته است. نتایج این تحقیق مدلی را برای تحقیق‌های آینده در مورد آموزش آنلاین و یادگیرندگان بزرگسال فراهم آورد.

کیگان (۲۰۰۳) در مطالعه‌ای به مقایسه نتایج یادگیری حاصل از کلاس‌های آموزش حضوری و دوره‌های آموزش تلویزیونی پرداخته است. این مطالعه نشان داد که اختلافات معناداری در نتایج یادگیری دانشجویان بین دوره‌های آموزشی حضوری و آموزش تلویزیونی وجود ندارد (به نقل از طالب‌زاده و حسینی ۱۳۸۶: ۷۸).

در پژوهش دیگری که در کشور توسط رانور (۱۳۸۵) با عنوان «امکان‌سنجی برگزاری دوره‌های آموزش از راه دور در شرکت ملی پالایش و پخش فرآورده‌های نفتی ایران» صورت گرفت نتایج حاکی از آن است که بیشتر پاسخ‌دهندگان خواستار برگزاری چنین دوره‌هایی بوده‌اند و استقبال زیادی جهت بهره‌گیری از این دوره‌ها از خود نشان داده‌اند. عده‌ای از پاسخ‌دهندگان برگزاری چنین دوره‌هایی را

---

۱. Pace

منوط به برگزاری سمینارها و دوره‌هایی جهت آشنا کردن کارکنان با این دوره‌ها و مزایای آن دانسته، معتقد بوده‌اند که بسیاری از مشکلات آموزشی در شرکت ملی پالایش و پخش فرآورده‌های نفتی به‌خصوص در پالایشگاه‌های دارای مسافت جغرافیایی با پایتخت و شهرهای بزرگ، از طریق برگزاری دوره‌های آموزشی از راه دور حل خواهد شد.

در مطالعه دیگری (۱۳۸۶) با موضوع «انتقال از دانشگاه آموزش از راه دور به دانشگاه مجازی» که توسط ابراهیم‌زاده صورت گرفت، محقق به این نتیجه رسید که کاربرد فاوا در فرایند یادگیری و حتی تربیتی کمک موثری به بالا بردن کیفیت هر دو فرایند خواهد بود و استفاده از رایانه‌های چند رسانه‌ای متعامل موجب خواهد شد تا یادگیرندگان متناسب با توانایی‌های خود با سرعت دلخواه دانش، مهارت و ارزش‌های مورد علاقه خود را در حد تسلط یاد بگیرند. وی در ادامه اشاره می‌کند با وجود این که زیرساخت فناوری اطلاعات و ارتباطات در کشور هنوز در حد پیشرفته نیست و نیروی انسانی کافی و مجرب در زمینه فناوری اطلاعات و ارتباطات به‌ویژه تولید محتوای الکترونیکی وجود ندارد، اما دانشگاه‌های کشور به‌ویژه دانشگاه‌های صنعتی تلاش بسیاری برای ارائه آموزش‌های مجازی و رایانه‌محور با استفاده از شبکه جهانی اینترنت به عمل آورده و تسهیلاتی را برای دانشجویان خود فراهم ساخته‌اند (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۱۳).

تعریف مفاهیم و متغیرها

○ آموزش از راه دور: "اتویپترز" آموزش از راه دور را روش انتقال دانش، مهارت‌ها و نگرش‌هایی می‌داند که به‌واسطه تقسیم کار و مسئولیت‌های سازمانی و همچنین استفاده گسترده از رسانه‌های تخصصی به‌ویژه به‌منظور تولید مطالب آموزشی باکیفیت بهینه‌سازی شده‌اند، و به این طریق امکان آموزش تعداد زیادی فراگیر را به‌طور

همزمان و صرف‌نظر از محل زندگی آنها، فراهم می‌آورد. به نظر "دوهمن"، سیستم آموزش از راه دور یک ساختار سازمان‌دهی شده نظامند یادگیری فردی است که در آن مطالب آموزشی هدفمند به فراگیر ارائه می‌گردد و پیشرفت فراگیر تحت حمایت مربیانی که هرکدام مسئولیتی را در این رابطه به‌عهده دارند، صورت می‌گیرد (بس اچ، ۲۰۰۳: ۴).

آموزش از راه دور در این تحقیق طبق اساسنامه مؤسسه چنین تعریف می‌شود: «آموزش غیرحضور و نیمه‌حضور که براساس برنامه‌های مصوب وزارت آموزش و پرورش برای آموزش تمام یا بخشی از موضوعات درسی دوره آموزش متوسطه و راهنمایی تحصیلی و دوره پیش‌دانشگاهی با تأکید بر فراگیری دروس از طریق دیداری یا شنیداری و کاهش ساعات حضور در کلاس درس برحسب موضوع دروس انجام می‌پذیرد» (رحیمی و امینی، ۱۳۸۵: ۱۲).

مرکز آموزش از راه دور: مراکز آموزش از راه دور به فضاهای آموزشی اطلاق می‌شود که جهت ارائه آموزش‌های از راه دور از مؤسسه مجوز فعالیت دریافت می‌کنند. این مراکز بر اساس هفتصدمین جلسه شورای عالی آموزش و پرورش مورخ ۱۳۸۲/۱۲/۲۰ در دوره راهنمایی تحصیلی، متوسطه و پیش‌دانشگاهی به‌روش دولتی و غیردولتی در داخل و خارج کشور در چارچوب اساسنامه مؤسسه و رعایت ضوابط و مقررات آموزشی و پژوهشی تأسیس خواهند شد (رحیمی و امینی، ۱۳۸۵: ۱۴).

اثربخشی: "توتو" اثربخشی را فرآیندی چرخشی و مداوم می‌داند که از طریق برنامه شروع شده و شامل تمام فعالیت‌هایی است که هم در جهت دستیابی به اهداف سازمان است و هم تعیین می‌کند که انجام آنها تا چه حد خوب و مطلوب صورت گرفته است (به نقل از شیرازی، ۱۳۷۳: ۵). از نظر "اتزیونی"، اثربخشی میزان تحقق اهداف را تعیین می‌کند. وی معتقد است اثربخشی واقعی یک سازمان خاص به وسیله درجه و میزانی که سازمان به اهدافش دست می‌یابد تعیین می‌شود (به نقل از میرکمالی، ۱۳۷۵: ۱۳).

اثربخشی در چهار سطح میزان تحقق اهداف، دستاوردهای واقعی برنامه، تأمین رضایت گروه‌های ذینفع و رعایت استانداردهای آموزشی مورد توجه صاحب‌نظران قرار داشته است.

برخی مانند تایلر و اسپکتر، اثربخشی دوره‌ها را به‌عنوان میزان محصول و دستیابی به هدف‌های تعیین‌شده تعریف کرده‌اند. به‌زعم این گروه از صاحب‌نظران، اثربخشی دوره آموزشی به میزان تحقق هدف‌های پیش‌بینی‌شده بستگی دارد.

برخی دیگر مانند اپل و اسکریون اثربخشی را نتایج حاصل از یک برنامه می‌دانند و معتقدند هر دوره آموزشی می‌تواند نتایج قصدشده (هدف‌ها) و نیز نتایج قصد نشده‌ای (دستاوردهای پنهان) را در پی داشته باشد.

گروهی دیگر از صاحب‌نظران نیز این نظر را مطرح می‌کنند که اثربخشی دوره‌ها باید از دیدگاه ذینفعان دوره‌ها مورد ارزیابی قرار گیرد. این که ذینفعان چه انتظاری از دوره‌های آموزشی دارند و آیا این انتظارات برآورده می‌شود یا نه. مهمترین نظریه پرداز این دیدگاه، نیکولز است که الگوی وی با عنوان الگوی ارزشیابی اثربخشی مشارکتی شناخته می‌شود.

برخی از متخصصان ارزشیابی اثربخشی را در چارچوب استانداردها تعریف می‌کنند. در این راستا نحوه تدوین برنامه‌ها، نظام اجرای برنامه‌ها، انتظارات از فراگیران و... باید دارای استانداردهای معینی باشند. اگر دوره‌های آموزشی این استانداردها را محقق سازند دارای اثربخشی‌اند. به این رویکردها ارزشیابی اثربخشی بر مبنای تأمین منابع و فرایندهای درونی نیز گفته می‌شود که توسط گروه مطالعاتی اشریح تجویز شده است (فتحی و اجارگاه، ۱۳۹۰: ۱۶).

اثربخشی مراکز آموزش از راه دور

گزارش‌های تحقیقی بیانگر اثربخشی سیستم آموزش از راه دور در دو زمینه است:
 ۱- اثربخشی در نیل به اهداف برنامه‌های توسعه ملی و ۲- اثربخشی در رشد و تعالی شخصیتی یادگیرندگان.

مطالعات تجربی، اثربخشی آموزش از راه دور را در حیطة شناختی و حسی- حرکتی تایید می‌کنند. مدارکی نیز دال بر این که آموزش از راه دور می‌تواند در حیطة عاطفی هم مؤثر باشد، وجود دارد. به بیان هولمبرگ (۱۹۹۰) ارزش آموزشی آموزش از راه دور به مفهوم رشد شخصیتی، گسترش آگاهی و پیشرفت یادگیری مستقل ... قابل توصیف است. از جمله مروری بر تحقیق گیتسن (۱۹۹۲) در آمریکا نشان‌دهنده دگرگونی ادراکی یادگیرندگان آموزش از راه دور از حالت ایستا به حالت پویا و دگرگونی ادراک از یادگیری موفقیت‌آمیز در آموزش از راه دور است.

دو نمونه پروژه آموزش از راه دور برای پیشبرد تعالی و رشد مهارت‌ها و کنش‌های عاطفی بزرگسالان ارائه شده است. این کارشناسان به آزادی و خودگردانی اهمیت می‌دهند و در جهت تعالی کل وجود فرد و همچنین تعالی کنش‌ها و مهارت‌های عاطفی شخص به همان خوبی مهارت‌ها و کنش‌های شناختی و حسی و حرکتی‌اش، فعالیت می‌کنند.

با توجه به نقشی که آموزش از راه دور در توسعه سیاست‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه ایفا می‌کند، این سیستم امکان دستیابی سریع به اهداف برنامه‌های توسعه ملی را فراهم می‌آورد و از طریق آموزش، نیروی انسانی مورد نیاز جامعه را با هزینه بسیار کمتری تأمین می‌کند.

اهمیت بررسی اثربخشی دوره‌های آموزشی زمانی مشخص می‌شود که یافته‌های تحقیق سبب تغییر در اجرای برنامه‌های آموزشی گردیده و یا روند اصلاح برنامه‌ها را سرعت بخشد. قاسمی (۱۳۸۱) دلایل اهمیت سنجش میزان اثربخشی دوره‌های آموزشی را این‌گونه برمی‌شمرد: ۱- بررسی و سنجش کمی و کیفی دوره‌های برگزار شده به منظور ارائه راهکارهای اساسی آموزشی در آینده؛ ۲- ایجاد اعتماد و اطمینان در

طراحان برنامه و مجریان دوره‌های آموزشی به منظور دلگرمی در روند اجرای این نوع آموزش‌ها؛ ۳- ارائه یک تعریف معتبر و درست از اهداف این دوره‌ها و ۴- مشخص کردن درصد موفقیت و یا عدم موفقیت دوره‌های آموزشی.

بر این اساس، بنا بر نظر حجازی (۱۳۷۳) اثربخشی دوره آموزشی، تشخیص جهت دوام یا چگونگی رسیدن به هدف، مطلوب بودن و یا مؤثر بودن یک فرایند آموزشی را به دنبال دارد.

چارچوب نظری پژوهش

در این پژوهش سعی شده از الگوی ارزیابی تحقق هدف‌ها استفاده شود. در این دسته الگوها فرض اول آن است که هدف‌ها از پیش مشخص است و فرض دوم این که متغیرها را می‌توان به صورت کمی اندازه‌گیری کرد. الگوی تحقق هدف‌ها به این سؤال پاسخ می‌دهد که چه میزانی از هدف‌های تعیین شده تحقق یافته‌اند؟ (بازرگان، ۱۳۸۶: ۹۲).

آموزش از راه دور با بهره‌گیری از پیشرفت‌های سریع در حوزه فناوری ارتباطات نسبت به شکل ابتدایی خود که آموزش مکاتبه‌ای بوده، راه تکاملی سریعی را طی کرده است. امروزه تقریباً تمام کشورهای جهان اعم از پیشرفته و در حال پیشرفت به استفاده از آن روی آورده و آموزش از راه دور را در مجموعه برنامه‌های آموزشی خود قرار داده‌اند. پنج نظریه عمده درباره آموزش از راه دور عبارتند از: نظریه فردی کردن مطالعه مستقل؛ نظریه فرایندی مانفرد دلینگ؛ دیدگاه صنعتی شدن آموزش اتوپیتر؛ نظریه تبادل و نظریه آموزش خودمدار.

نظریه فردی کردن، رویکردی لیبرال است که از سوی چارلز ویدمیر در قالب یک دستورالعمل بیان شده است. در این رویکرد، آموزش باید در جایی

که یادگیرندگان (حتی فقط یک یادگیرنده) حضور دارند فراهم شود، هرچند معلمی در همان محل و در همان زمان حضور نداشته باشد. همچنین نظام آموزش باید از انعطاف لازم برخوردار باشد به طوری که رسانه‌های گوناگون یکدیگر را و نیز ساختار موضوعی درس و طرح تدریس آن را تقویت کنند و یادگیرنده باید اجازه داشته باشد در زمان دلخواه خود مطالعه را شروع و یا ختم کند و در حد توان خویش یاد بگیرد.

هولمبرگ (۲۰۰۲) نشان می‌دهد که نظریه فرایندی، آموزش از راه دور را یک فرصت یادگیری محاوره‌ای مصنوعی می‌داند که در آن فاصله فیزیکی میان یادگیرنده و سازمان کمک‌کننده (دانشگاه آموزش‌دهنده) اساساً فقط توسط یک مؤسسه خبررسانی پوشش داده می‌شود که ارتباط میان فراگیر و دانشگاه آموزش از راه دور را برقرار می‌کند. آموزش در این دوره‌های آموزشی در محدوده نظامی از فرایندها ممکن می‌شود، که «مطالعه راه دور» نامیده می‌شود.

دیدگاه اتوپیتزر بیان می‌کند که سازمان‌های بزرگ آموزشی مانند مؤسسه آموزش از راه دور دانشگاه اوپن انگلستان، دانشگاه از راه دور آلمان و دیگر مؤسسات آموزشی از راه دور بزرگ می‌توانند به‌عنوان مراکز نوپای خارج از سیستم‌های آموزشی سنتی که اتوپیتزر آنها را روش‌های کار صنعتی می‌نامد مورد توجه قرار گیرند. از طرف دیگر سازمان‌های کوچک از راه دور، تداوم بخشیدن کار درون جریان اصلی آموزش را مهم می‌دانند. دانشگاه نیوانگلند استرالیا به‌عنوان نمونه نخستین چنین سازمانی (سازمان آموزش از راه دور کوچک) است. به تعبیر هولمبرگ (۲۰۰۲) در این دیدگاه، به آموزش از راه دور به‌مثابه صنعت آموزشی نگریسته می‌شود.

براساس نظریه تبادلی، جدایی مدرس و دانش‌پذیر به‌عنوان ویژگی مهم آموزش از راه دور محسوب نمی‌شود بلکه تبادل میان این دو به زمان و مکان وابسته نیست. این مطلب اشاره ضمنی بر اثر متقابل بین محیط افراد و

نمونه‌های رفتاری در یک موقعیت دارد (کیگان، ۱۹۹۳: ۱۱۸). این نظریه می‌تواند رفتار متقابل بین محیط کتابخانه‌ای و شرایط محیطی آموزش از راه دور را توجیه کرده و عاملی تسهیل‌گر را در بین دو سوی تبادل (مدرس و دانش‌پذیر) اضافه کند. بر این اساس، مرکز علاوه بر این که به‌عنوان یک موجودیت وارد معادلات آموزشی می‌شود، به‌عنوان یک پشتیبان دائمی و بدون محدودیت زمانی و مکانی نیز مورد توجه قرار خواهد گرفت.

نظریه آموزش خود مدار بیان می‌کند که بسیاری از طرح‌ها و برنامه‌های آموزشی نظام آموزش از راه دور بر مبنای خودمداری پی‌ریزی شده است و دانش‌پذیران مسئولیت آموزش خود را بر عهده دارند. در این نظریه، آموزش نوعی مطالعه مستقل و شخصی است. از این جهت شبیه نظریه مطالعه مستقل ویدمایر است و «یادگیرندگان، مسئولیت اولیه برنامه‌ریزی، اجرا و ارزیابی تجارب آموزشی خویش را بر عهده دارند» (موریسون، ۱۳۷۳: ۷۵). در چنین نظام‌هایی مطالب بر حسب نیازها و ظرفیت یادگیرندگان، و نه بر اساس دستورات و مقررات دانشگاه، پرداخته و انتقال می‌یابند.

روش تحقیق

این پژوهش در سال تحصیلی ۹۰-۸۹ در شهر بندرعباس به اجرا درآمده است. این پژوهش توصیفی از نوع پیمایشی است. جامعه آماری تحقیق با توجه به تنوع دست‌اندرکاران آموزش از راه دور باید از بین مدیران و دبیران و مشاورین مراکز مجری انتخاب می‌شدند. بنابراین به‌منظور یکسان‌سازی بیشتر کارکنان مورد مطالعه، صرفاً کادر مدیریتی مورد توجه قرار گرفته است و از آنجایی که تعداد این مراکز در شهر بندرعباس محدود است، تمام مدیرانی که در این مراکز در مقطع متوسطه مشغول فعالیت هستند، به‌عنوان نمونه مورد مطالعه انتخاب شده‌اند.

پرسشنامه مشتمل بر هشت بخش (استفاده از ابزار نوین آموزشی، فرصت‌های تحصیلی از دست‌رفته، تقویت توان و بنیۀ علمی دانش‌آموزان، تسهیل ارتباط علمی-پژوهشی، فرصت‌های جدید آموزشی برای کارکنان و شاغلین، جامعیت‌بخشی و تثبیت نوعی آموزش علمی و بومی و تأمین زیرساخت‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری) برای تمام مدیران و مسئولین تدوین شده است. اعتبار پرسشنامه با استفاده از نظرات صاحب‌نظران و مدیران مراکز آموزش از راه دور، منابع علمی موجود و تحقیقات انجام شده ارزیابی شده است و پایایی تحقیق هم از طریق تکمیل پرسشنامه مقدماتی و با استفاده از روش آلفای کرونباخ برابر با ۰.۹۵ بدست آمده است.

جدول ۱- ابعاد مورد سنجش در پرسشنامه

درجه‌بندی شده	موارد مورد سنجش
۸	استفاده از ابزار نوین آموزشی
۹	فرصت تحصیلی از دست‌رفته
۱۳	تقویت توان و بنیۀ علمی دانش‌آموزان
۶	غنی‌سازی اطلاعات علمی دانش‌آموزان
۱۲	تسهیل ارتباط علمی و پژوهشی
۸	فرصت‌های جدید آموزشی برای کارکنان و شاغلین
۱۴	جامعیت‌بخشی و تثبیت آموزش علمی و بومی
۱۲	تأمین زیرساخت‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری
۸۲	جمع

یافته‌های تحقیق

در این بخش بر اساس سؤالات تحقیق، میانگین وزنی هر یک از ابعاد اثربخشی، با میانگین نظری به‌وسیله آزمون آماری تی تک گروهی، مورد مقایسه قرار گرفته است و

یافته‌های تفصیلی در جدول‌های مربوط ارائه شده است. میانگین به دست آمده در هر پس بیانگر میزان تحقق آن هدف است. شاخص‌های توصیفی میانگین، انحراف استاندارد و خطای استاندارد میانگین هر یک از ابعاد در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲- میانگین، انحراف استاندارد و خطای استاندارد میانگین ابعاد اثربخشی مراکز آموزش از راه دور

خطای استاندارد میانگین	انحراف استاندارد	میانگین	N	ابعاد اثربخشی
۰/۱۰۲	۰/۵۶	۲/۳۱	۳۰	استفاده از ابزار نوین آموزشی
۰/۰۹۷	۰/۵۳	۳/۹۵	۳۰	جبران فرصت‌های تحصیلی از دست رفته
۰/۱۰۳	۰/۵۶	۳/۵۶	۳۰	تقویت توان علمی دانش آموزان
۰/۱۳۴	۰/۷۳	۲/۵۶	۳۰	غنی سازی اطلاعات علمی دانش آموزان
۰/۱۱۵	۰/۶۳	۳/۳۷	۳۰	تسهیل ارتباط علمی و پژوهشی
۰/۰۹۶	۰/۵۲	۳/۸۴	۳۰	ایجاد فرصت‌های جدید آموزشی برای افراد شاغل
۰/۰۹۷	۰/۵۳	۳/۶۸	۳۰	جامعیت بخشی و تثبیت نظام آموزشی علمی و بومی
۰/۱۲۵	۰/۶۸	۳/۵۶	۳۰	تامین زیرساخت‌ها، سخت افزارها، نرم افزارها و تولید محتوا

همان گونه که در جدول ۲ دیده می‌شود بیشترین میانگین مربوط به پس جبران فرصت‌های تحصیلی از دست رفته و کمترین میانگین مربوط به پس استفاده از ابزار نوین آموزشی بوده است.

در جدول ۳ میزان تحقق هر یک از ابعاد اثربخشی مراکز آموزش از راه دور در یک طیف سه درجه‌ای از مطلوب تا نامطلوب گزارش شده است.

جدول ۳- توصیف وضعیت میزان اثربخشی مراکز آموزش از راه دور در هر یک از ابعاد اثربخشی در سه سطح

ارزیابی وضعیت			میانگین	ابعاد اثربخشی
مطلوب (۳/۴۰ تا ۵)	نسبتاً مطلوب (۱/۷۰ تا ۳/۳۵)	نامطلوب (۱ تا ۱/۶۷)		
	*		۲/۳۱	استفاده از ابزار نوین آموزشی
*			۳/۹۵	جبران فرصت‌های تحصیلی از دست رفته
*			۳/۵۶	تقویت توان علمی دانش‌آموزان
	*		۲/۵۶	غنی‌سازی اطلاعات علمی دانش‌آموزان
*			۳/۳۷	تسهیل ارتباط علمی و پژوهشی
*			۳/۸۴	ایجاد فرصت‌های جدید آموزشی برای افراد شاغل
*			۳/۶۸	جامعیت بخشی و تثبیت نظام آموزشی علمی و بومی
*			۳/۵۶	تامین زیرساخت‌ها، سخت‌افزاری، نرم‌افزاری و تولید محتوا

جدول ۳ به توصیف و ارزشیابی میزان اثربخشی مراکز آموزش از راه دور در هر یک از ابعاد اثربخشی می‌پردازد. در این جدول میانگین به دست آمده با توجه به دامنه آن، در یکی از وضعیت‌های مطلوب، نسبتاً مطلوب و نامطلوب ارزیابی می‌شود.

همان‌طور که از جدول ۳ مشخص می‌گردد میانگین‌های از ۱ تا ۱/۶۷ دامنه ضعیف اثربخشی را شامل می‌شود، میانگین‌های ۱/۷۰ تا ۳/۴ وضعیت نسبتاً مطلوب و ۳/۴ تا ۵ نیز وضعیت مطلوب را شامل می‌شود (بازرگان، ۱۳۸۶: ۲۸۱). جدول ۳ نشان می‌دهد که ابعاد اول و چهارم در وضعیت نسبتاً مطلوب و دیگر ابعاد در وضعیت مطلوب قرار دارند. جهت پاسخگویی به سؤالات تحقیق و بررسی میزان اثربخشی مراکز آموزش از راه دور مورد مطالعه، میانگین نمرات پاسخ‌دهندگان در هر یک از ابعاد اثربخشی، با میانگین نظری ۳ به وسیله آزمون آماری T تک‌گروهی مورد مقایسه قرار گرفت. یافته‌های مربوط در جدول ۴ ارائه شده است.

جدول ۴- مقایسه میانگین نمرات ابعاد اثربخشی با میانگین نظری به وسیله آزمون آماری T

تک‌گروهی

ابعاد اثربخشی	تفاوت میانگین‌ها	مقدار T	درجه آزادی	سطح معنی‌داری
استفاده از ابزار نوین آموزشی	-۰/۶۸	۶/۶۴	۲۹	$P < ۰.۰۱$
جبران فرصت‌های تحصیلی از دست‌رفته	۰/۹۵	۹/۷۶	۲۹	$P < ۰.۰۱$
تقویت توان علمی‌دانش‌آموزان	۰/۵۶	۵/۵۱	۲۹	$P < ۰.۰۱$
غنی‌سازی اطلاعات علمی‌دانش‌آموزان	-۰/۴۳	۳/۲۶	۲۹	$P < ۰.۰۱$
تسهیل ارتباط علمی و پژوهشی	۰/۳۷	۳/۲۶	۲۹	$P < ۰.۰۱$
ایجاد فرصت‌های جدید آموزشی برای افراد شاغل	۰/۸۴	۸/۷۷	۲۹	$P < ۰.۰۱$
جامعیت‌بخشی و تثبیت نظام آموزشی علمی و بومی	۰/۶۸	۷/۰۶	۲۹	$P < ۰.۰۱$
تأمین زیرساخت‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری و تولید محتوا	۰/۵۶	۴/۵۳	۲۹	$P < ۰.۰۱$

همان‌گونه که در جدول ۴ دیده می‌شود در دو پس استفاده از ابزار نوین آموزشی و غنی‌سازی اطلاعات علمی‌دانش‌آموزان، میانگین نمرات شرکت‌کنندگان از میانگین نظری پایین‌تر و مقدار T محاسبه شده نیز معنادار می‌باشد. به عبارت دیگر در این دو

پس اثربخشی مراکز آموزش از راه دور در سطح پایینی بوده است، اما در ابعاد دیگر میانگین نمرات شرکت‌کنندگان از میانگین نظری بالاتر و مقدار T محاسبه شده نیز معنادار می‌باشد؛ به عبارت دیگر در این ابعاد اثربخشی مراکز آموزش از راه دور در سطح بالایی بوده است.

برای تجزیه و تحلیل یافته‌های جانبی پژوهش از آزمون فریدمن استفاده شده است. به این منظور میانگین و رتبه میانگین هر یک از ابعاد اثربخشی محاسبه و در جدول ۵ ارائه شده است.

جدول ۵- رتبه میانگین‌های وزنی هر یک از ابعاد اثربخشی مراکز آموزش از راه دور

میانگین رتبه	میانگین	پس اثربخشی
۶/۵۲	۳/۹۵	جبران فرصت‌های تحصیلی از دست‌رفته
۶/۲۲	۳/۸۴	ایجاد فرصت‌های جدید آموزشی برای افراد شاغل
۵/۷۲	۳/۶۸	جامعیت‌بخشی و تثبیت نظام آموزشی علمی و بومی
۵/۱۷	۳/۵۶	تأمین زیرساخت‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری و تولید محتوا
۴/۷۰	۳/۵۶	تقویت توان علمی دانش‌آموزان
۴/۱۵	۳/۳۷	تسهیل ارتباط علمی و پژوهشی
۱/۸۰	۲/۵۶	غنی‌سازی اطلاعات علمی دانش‌آموزان
۱/۷۳	۲/۳۱	استفاده از ابزار نوین آموزشی

همان گونه که در جدول ۵ مشخص شده است، بیشترین رتبه میانگین مربوط به جبران فرصت‌های تحصیلی از دست‌رفته با رتبه میانگین ۶/۵۲ و کمترین رتبه میانگین مربوط به پس استفاده از ابزار نوین آموزشی با میانگین رتبه ۱/۷۳ است. رتبه‌های

بررسی اثربخشی مراکز آموزش از راه دور ... ۲۷۳

میانگین ابعاد دیگر نیز بین این دو مقدار قرار دارند. جهت تعیین معناداری رتبه میانگین‌های به دست آمده، خی دو محاسبه شده است که در جدول ۶ ارائه شده است.

جدول ۶- نتایج آزمون معناداری فریدمن برای رتبه‌بندی ابعاد اثربخشی

تعداد	مقدار خی دو	درجه آزادی	سطح معناداری
۳۰	۱۲۰/۸۵	۷	$P < ۰.۰۱$

همان گونه که در جدول ۶ مشخص است مقدار خی دو برابر با ۱۲۰/۸۵ محاسبه شده است که با درجه آزادی ۷ در سطح یک صدم معنادار می‌باشد. معناداری خی دو نشان‌دهنده وجود تفاوت معنادار بین رتبه میانگین‌های محاسبه شده است.

نتیجه‌گیری

براساس مقایسه میانگین، هر یک از اهداف با طیف سه درجه‌ای نامطلوب، نسبتاً مطلوب و مطلوب مطابقت داده شدند. بنابراین اهداف دوم، سوم، پنجم، ششم، هفتم و هشتم در سطح مطلوب و اهداف اول و چهارم در سطح نسبتاً مطلوب از تحقق برخوردارند. همچنین براساس تجزیه و تحلیل آزمون فریدمن ترتیب متغیرها به لحاظ اولویت و میزان تحقق عبارت است از: جبران فرصت تحصیلی از دست رفته، ایجاد فرصت تحصیلی برای شاغلین، جامعیت‌بخشی و تثبیت آموزش بومی، تأمین زیرساخت‌ها و تولید محتوا، تقویت توان علمی دانش‌آموزان، تسهیل ارتباط علمی و پژوهشی، غنی‌سازی اطلاعات علمی دانش‌آموزان و استفاده از ابزار نوین آموزشی.

نتایج این تحقیق حاکی از آن است که مراکز آموزش از راه دور در بندرعباس در سال تحصیلی ۹۰-۸۹ اثربخشی مطلوبی داشته‌اند. براساس نتایج به دست آمده میزان

دستیابی به اهداف در اجرای بخشی از برنامه‌های مصوب مؤسسه با توجه به عدم آشنایی کامل عوامل اجرایی با نواقصی همراه بوده است که به‌طور یقین نظارت و کنترل و فرهنگ‌سازی در این زمینه باعث رفع نواقص یادشده خواهد شد و در صورتی مراکز آموزش از راه دور موفق خواهند بود که تمهیدات لازم برای تأمین نیازهای آنها به کار گرفته شود.

تحقیق نشان می‌دهد که زیرساخت فناوری اطلاعات و ارتباطات در کشور هنوز در حد پیشرفته نیست و نیروی کافی و مجرب در زمینه فناوری اطلاعات و ارتباطات وجود ندارد. این امر مؤسسه آموزش از راه دور را ملزم می‌دارد که از معلمان مجرب و آگاه به فناوری اطلاعات برای پیشبرد فعالیت‌های فرهنگی و آموزشی خود استفاده کند و از تجارب کشورهای گوناگون در خصوص یادگیری الکترونیکی بهره گیرد. این تحقیق همچنین نتایج تحقیق ون و تیمونی را تأیید می‌کند. نتایج تحقیق حاکی از آن است که کمبود تجربیات و نیروی انسانی ماهر و محدودیت‌های رسانه‌ای نکته قابل توجه شناختی آموزش از راه دور است. البته در این تحقیق انعطاف‌پذیری آموزش از راه دور برای فراگیران بزرگسال قابل توجه و در خور تحسین است که با نتایج تحقیق حاضر انطباق دارد.

در تحقیقات آینده می‌توان موانع عدم به‌کارگیری ابزارهای نوین آموزشی و نیز پیامدهای عاطفی و شناختی بلندمدت سیستم آموزش از راه دور را مورد بررسی قرار داد.

بر این اساس می‌توان مجموعه پیشنهادهایی را برای بهبود اثربخشی این مراکز به قرار زیر برشمرد:

– بسترسازی فرهنگی، علمی و آموزشی از طریق برگزاری دوره‌ها، کارگاه‌ها و سمینارهای آموزشی و فوق برنامه برای آشنایی هر چه بیشتر مدیران و مسئولان با اهداف و فرآیندهای آموزش از راه دور.

- تربیت برنامه‌ریزان و متخصصین ماهر و مجرب در زمینه آموزش از راه دور و تولید محتوای الکترونیکی مطلوب.
- جذب و استخدام متخصصین آموزش از راه دور و استفاده از توانمندی‌های آنها.
- تهیه تجهیزات و امکانات هرچه بیشتر سخت‌افزاری و نرم‌افزاری.
- ایجاد آگاهی در شرکت‌کنندگان برای استفاده هر چه بیشتر از امکانات آموزش از راه دور.
- استفاده از معلمین مجرب و آگاه به فناوری اطلاعات برای پیشبرد فعالیت‌های فرهنگی و آموزشی.
- ایجاد شبکه اطلاعاتی برای ارتباط مراکز با یکدیگر و استفاده از تجربیات هم در زمینه برنامه‌درسی و آموزشی.
- استفاده از تجارب کشورهای گوناگون در حوزه‌های آموزش از راه دور و یادگیری الکترونیکی.
- نظارت دقیق و کنترل بیشتر بر مؤسسه‌ها و مراکز آموزش از راه دور توسط نمایندگان استانی و مناطق آموزش و پرورش.

منابع

- ابراهیم زاده، عیسی. (۱۳۸۶)، انتقال از دانشگاه آموزش از راه دور سنتی به دانشگاه مجازی، فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی، شماره ۴۳.
- الحسینی، سید حسن. (۱۳۸۴)، مقدمه‌ای بر آموزش از راه دور، تهران: مؤسسه فرهنگی مبادی تربیت.
- بازرگان، عباس. (۱۳۸۶)، ارزشیابی آموزشی: مفاهیم الگوها و فرآیندهای عملیاتی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

- بدری‌فر، منصور. (۱۳۸۱)، مبانی نظری آموزش از راه دور مجموع مقالات اولین سمینار تخصصی آموزش از راه دور، تهران: دانشگاه پیام نور.
- حجازی، یوسف. (۱۳۷۳)، درآمدی بر ارزشیابی فعالیت‌های آموزشی و ترویجی، تهران: معاونت ترویج و مشارکت مردمی وزارت جهاد سازندگی.
- رانور، سمیه. (۱۳۸۵)، امکان‌سنجی برگزاری دوره‌های آموزش از راه دور در شرکت ملی پالایش و پخش فرآورده‌های نفتی ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
- رحیمی، محمد؛ رضی‌الله امینی. (۱۳۸۵)، مجموع قوانین و مقررات و شیوه‌نامه‌های آموزش از راه دور.
- شیرازی، علی. (۱۳۷۳)، مدیریت آموزشی، مشهد: جهاد دانشگاهی مشهد.
- طالب‌زاده، محسن؛ سیدعلی حسینی. (۱۳۸۶)، آموزش از راه دور: رهیافتی نوین، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی.
- فتحی، کورش؛ اجارگاه، دیبا. (۱۳۹۰)، ارزشیابی اثربخشی دوره‌های آموزش مجازی در نظام آموزشی عالی ایران مشهد، فصلنامه فن آوری اطلاعات و ارتباطات در علوم تربیتی.
- قاسمی، محرمعلی. (۱۳۸۱)، بررسی اثربخشی دوره‌های آموزشی کوتاه‌مدت مدیران با عوامل موثر بر ترغیب آنان جهت شرکت در دوره‌ها از دیدگاه مدیران سازمان جنگل‌ها و مراتع کشور، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه شهید بهشتی.
- موریسون، ت. ر. (۱۳۷۳)، یادگیری، تغییر مشارکت توان بالقوه دانشگاه‌های باز، ترجمه: آزاده فتحعلی‌خوانی، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- میرکمالی، محمد. (۱۳۷۵)، مشارکت در تصمیم‌گیری در امر آموزشی و همبستگی آن با اثربخشی و کارایی سازمان‌های آموزشی، فصلنامه تعلیم و تربیت، شماره ۴۷.

- Beth H.chany. (۲۰۰۳). **Technologe, Open learning and distance education**, London, routledge.
- Holmberg,Borje. (۲۰۰۲). **The feasibility of a theory of teaching for Distance Education and a proposed theory**, Fern universitat, Hagen(Germany), (abstract in ERIC).
- Holmberg, Borje. (۱۹۹۰). The Concept, basic charatter and development Potentials of Distance Education, **Journal of Distance Education**.
- keegan ,D. (۱۹۹۳). **thcoretical principles of distance education**, NewYork, Routledge.
- Klingner. Beth Gordon. (۲۰۰۳). **the relationship between learning stgles of adult learners Enrolled in online courses at pace university and success and satisfaction with online learning**, doctorate thesis, .Walden university.
- Won, Kim & Shin Timothy. (۲۰۰۳). **Distance Education: the status And challenges**, Vol,۲.

